

TEHLİKEDEKİ DİLLER VE DİL ÖLÜMÜ AÇISINDAN ALTAY TÜRKÇESİ VE AĞIZLARI

Figen GÜNER DİLEK*

Dilbilimcilerin ifadelerine göre, dünyada bugün için 6000'den fazla dil mevcuttur ve bunların yarısı -özellikle küçük topluluklarca konuşulanlar- kaybolma tehdidi altındadır (Nettle-Romain 2002:23; Crystal 2005:3). Son yıllarda tehlikedeki dillerle ilgilenen kuruluşlar ve sadece dil ölümünün işlendiği çok sayıda eser de kaleme alınmıştır. Özellikle Unesco, kaybolmak üzere olan dillerin son konuşurlarını kaydetmek amacıyla "Tehlikedeki Diller" projesini başlatmıştır. Stephen Wurm'un hazırladığı ve sürekli güncellenen *Dünya Kaybolma Tehlikesi Altındaki Diller Atlası* (1996) da bu projenin bir uzantısıdır. Başka bir deyişle, dil ölümü evrensel boyutta dilbilimcilerin ilgisini çekebilmiş bir popülerliğe sahiptir. Bu çalışmaların hemen hepsinde biyolojik çeşitlilikle dil çeşitliliği arasında bir ilgi kurulmuştur. Bilhassa insanlığın devamı için bu dillerin çeşitliliğinin korunması ve canlılığının sürdürülmesi gerektiği vurgulanmıştır (Nettle-Romain 2002:55-56, Wright 2004:219-223). Birçok araştırmada kaybolmakta olan dillerin ayakta kalabilmeleri ve canlanabilmeleri için dil araştırmacılarına bilhassa saha çalışmalarını yönlendiren ciddi görevler düştüğü belirtilmektedir (Johanson 2002: 16). Bu bağlamda, *Altay Türkçesi Ağızları* adıyla hazırladığımız doktora tezimizin saha çalışması evresindeki izlenimlerimiz ve tespitlerimizin de yer aldığı bildirimizde, Rusya Federasyonu içinde, Güney Sibirya bölgesinde yer alan Türk topluluklarından Altay Türklerinin dil durumu tehlikedeki diller ve dil ölümü açısından genel olarak değerlendirilecektir.

Dil ölümünün başladığı veya gerçekleştiği her yerde -doğal afetler haricinde-; siyasi, kültürel ve hatta dinî açıdan baskın güç olan bir toplum ve onun karşısında, değişik uygulamalar sebebiyle kültürel kimliğini, çoğu zaman dinini ve nihayet dilini yitirmeye başlayan ya da yitirmiş olan bir edilgen toplum vardır. Dil ölümü, bu iki unsurun -yani baskın güç ve edilgen toplum- karşılaşmasının edilgenden yana olumsuz sonuçlandığını gösteren en yıkıcı ve telafi edilemez belirtisidir.

Linguistik bir kavram olarak dil ölümünün etkene göre ve dildeki tahribe göre derecelenen bir çok tipi vardır. En öz ifadeyle, dil ölümü, canlı olduğu vurgulanan dilin *özellikle küçük gruplardan oluşan toplumlarda* kaybolmasıyla ya da kaybettirilmesiyle gerçekleşir.

Değişik şekillerde ve aşamalarda tezahür eden dil ölümünün ilki, dilin, doğal konuşurlarını savaş, soykırım, doğal afetler ve sürgünler etkisiyle fiziki ya da biyolojik olarak yitirmesi sonucunda ortaya çıkar (Asher 1994: 1960; Crystal 2005:1). Ancak, bu ölüm sadece onu seslendiren insanların biyolojik ölümü ile sınırlı değildir. Yani her zaman, insanlar hayatta kalırsa dilleri de hayatta kalır diye bir genelleme yapılamaz, insanlar yaşarken de diller ölebilir, öldürülebilir. Dilin yeri insanların zihnindedir ve dil, kendi varlığını sürdürme yetisine sahip değildir, kullandığı ve bir sonraki nesillere aktardığı sürece yaşar. Ana dili konuşurlarının başka bir dili konuşmaya başlaması, dil ölümünü etkileyen en önemli faktörlerdendir. Bu da, genellikle -doğal afet veya göç söz konusu değilse- bir güçsüz topluluğun güçlü olan topluluk tarafından işgal edilmesiyle ve sömürgeciliğin etkisiyle ortaya çıkan bir durumdur. Bazen hakim unsurun baskısı o kadar artar ki, edilgen toplum üyelerinin büyük bir bölümü kendi rızalarıyla daha özgür yaşayabileceklerini düşündükleri başka bir ülkeye dahi, göçebilirler ve ana dillerinin konuşulduğu doğal ortamdan kooptukları için yeni ortamda ana dillerini zamanla yine kaybedebilirler (Karabulut 2005: 23-32).

Radikal dil ölümü veya *ani ölüm* (Asher 1994: 1960), genellikle soykırıma kadar varabilen şiddetli politik baskı sebebiyle bir dilin doğal konuşurlarının, kendilerini korumak amacıyla ana dillerini konuşmayı bırakmalarıyla ya da kültürel dokunun tahrip olması yüzünden nüfusun hızlı bir şekilde çöküntüye uğrayarak güç kaybetmesiyle ortaya çıkan bir dil ölümü türüdür. Dil ölümünün söz konusu

* Dr., Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fak. Çağdaş Türk Dilleri ve Edb., Ankara.

olmadığı dönemde, günlük konuşma akışı içinde dillerini gayet ustaca konuşan toplum bireylerinin bu tür dil ölümüne maruz kaldıktan sonra, beklenmedik bir şekilde konuşmalarını keserek dil adladıkları, diğer bir deyişle kod kaydırdıkları görülür. Bu nitelikteki konuşurlar, ölmekte olan ana dilin gramatikal yapısının ve ses bilgisinin birçok unsurunu muhafaza ederler. Ancak, konuşmalarında, kalıplaşmış ifadeler ve kompleks yapılar büyük ölçüde azalmıştır. Konuşurların dil yetenekleri, ana dili kullanımının azlığı sebebiyle körelmiştir. Konuşma seyrinde artık, sık sık duraklamalar olmakta, leksik parçaların çoğu unutulmakta ya da çok zorlanarak hatırlanmaktadır. Radikal dil ölümü, her zaman çok tipik bir özellik göstermeyebilir, bu durumda ölmekte olan dilin doğal konuşurları, dil yeteneklerini tamamen yitirmemiş, yarı konuşucu niteliktedir. Bu sebeple dil becerisi de dereceli bir yok olma süreci yaşar, bu evredeki dilin konuşurları bazı hatalar yapmalarına rağmen ana dilin ses bilgisi ve şekil bilgisi unsurları muhafaza edilmiştir ve karşılaştırma yapılabilir.

Bütün bu süreçler Altay Türklerinde nasıl olmuştur ve ne zaman işlemeye başlamıştır?

Altaylılar; Tuba, Çalkandı, Kumandı, Telengit, Teleüt ve Altay Kişi adlı Türk boylarından oluşan küçük bir Türk topluluğudur. Bu topluluğun dil hayatıyetine, Rus hakimiyeti öncesi ve sonrası olmak üzere iki açıdan bakmak gerekir. Çarlık Rusyası hakimiyeti altına girinceye kadar olan dönemde, dillerini koruyabilmeleri; kanaatimizce, daha önce yaşadıkları ortamda yabancı unsurların olmayışıyla ya da küçük boylar halinde baskın kültürlerden uzak korunaklı havzalarda ve dağ vadilerinde yaşamalarıyla mümkün olmuştur. Ayrıca, yazının olmadığı dönemlerden bu günlere kadar ulaşabilen bu Türk topluluğunun dillerini bugüne kadar taşıyabilmelerinde sözlü edebiyat geleneği, çok ayrı bir yere sahiptir, çünkü sözlü değerlerin günümüze taşınması, nesilden nesile sözlü aktarma yoluyla sağlanmıştır (Assmann, 2001, 59). Böylelikle doğal olarak ana dil de bir sonraki nesillere ulaşabilmiş ve canlılığını sürdürebilmiştir.

Bir toplumda dil ölümünün ve dil değişiminin, o toplumun başka toplumlarla karşılaşması ve temasıyla başladığını daha önce de ifade etmiştik. Bu açıdan baktığımızda, Altay (Oyrot) Türkçesi olarak bilinen Türk lehçesinin, kendi tarihi içinde, en uzun süreli Moğolca ve Rusça ile temasını olduğunu belirtmeliyiz. Altay Türkleri, Batı Moğollardan olan Cungar (Oyrot) Hanlığı hâkimiyeti altındayken Moğolcayla, 1756 yılından itibaren de Rus Çarlığının idaresi altına girerek Rusçayla karşılaşmıştır. Sibiry'a'ya önce ticari yollarla giren Rus Çarlığının 19. yüzyılda bölgede hakim unsur olmasıyla, Altay bölgesine kitleler halinde Rus göçü olmuştur (Yoloğlu, 2002/44: 649).

Hakim güç olan Ruslar, yalnızca bölgedeki demografik dağılımı bozmakla yetinmemişler, ardından dinî olarak da bir baskı yaratma çabasına girmişlerdir. Bu çabaların Altay'daki ilk göstergesi olarak, 1830 yılında, Rus Kilise Yönetimi (*Sinod*), Ruhanî Misyon Heyetini kurması için St. Petersburg'dan Makariy Gluharev'i Altay'a gönderir. Gluharev, Mayma rayonuna yerleşir ve civardaki Altay yurtlarına sık sık seyahatler yapar (Surazakov, 1995:13). Bu sırada, Altaylıların misyonerliğe bakışı hiç de hoş değildir ve onlar yaşadıkları yurtlardaki konularından endişe duymaktadırlar. Bu sebeple savunma güdüsüyle olsa gerek, eski geleneklerine daha da sıkı bağlanmakta, Hristiyanlığı kabul edenleri ise kâfir saymaktadırlar (Radloff, 1994: 84). Bu duyular içinde olan Altay Türkleri, misyoner Gluharev'i ısrarla evlerine kabul etmemektedir. Bu ısrarlarında direkten Altaylıların çoğu, bir süre sonra Çarlık yönetiminin buyruğu ile oturdukları yerlerden sürülür (Surazakov, 1995:13). Tanrıma elverişli bölgelerde yerli halkın topraklarına el konulur, hayvancılık ve avcılıkla geçinen Altaylıların çoğu dağlara kaçarlar, ağır vergiler altında ezilen, gittikçe fakirleşen, sömürülen halk ağıttan, yoksulluktan ve salgın hastalıklardan güçsüz düşer. Bu tip olayların vuku bulunduğu tarihlere, bölgede bilimsel gezi yapan, başta Altay Türkleri olmak üzere Sibiry'a'daki bir çok Türk boyu ile ilgili çok yönlü ve etraflı bilgileri ihtiva eden Radloff'un (1893) bu geziyle ilgili notlarında, Rus köylülerin Altay bölgesine hızla yerleşmesi karşısında Altay Teleütlerinin aldığı tavır şu cümlelerden anlamak mümkündür:

"Teleütler, buradaki vadilerde, Rusların yerleşmesine büyük bir kıskançlıkla bakmaktadırlar. 50 yıl önce ancak birkaç köy vardı ve bütün memleket bizimdi diyorlar. Şimdi her taraf yıl geçtikçe çoğalan ve büyüyen köylerle dolmuş, bizim sayımız ve zenginliğimiz her yıl azalmaktadır, güya şimdi bize arazi vereceklermiş, halbuki bütün yer bize aitti diyorlar." (Radloff, 1994: 92-93)

Bu Teleüt Türkü'nün sözleri, dil ölümü konusunda (Nettle-Romain 2002: 167) okuduğum kitaptaki Kızıl Bulut adlı bir kızılderinlinin "*Beyaz adam bize birçok söz verdi, hatırlayamayacağım kadar çok, ama yalnızca birini tuttu: toprağımızı alacaklarına söz verdiler, aldılar da.*" sözlerini hatırlattı. Demek ki, dilin ölümü, herhangi bir zamanda ve herhangi bir toplumda, hep toprağın kaybıyla ya da toprağın paylaşılacak zorunda kalınışı ile başlıyor, aynı ortak acılar, sıkıntılar tarihin hangi boyutunda ve düzeyinde olursa olsun insana ortak sözleri söyletiyor.

Burada Altay Türkleri için bir parantez açarak, bir çok araştırmada, Altay Türklerinin kendi gönül rızasıyla Rus çarının hakimiyeti altına girdiğinin belirtildiğini ve asırlar sonra bugün dahi bu tabiiyetin yıl dönümlerinin değişik etkinliklerle ve bayramlarla Altay Türklerince kutlandığını (!) altını çizmek gerekir.

Az önce bahsettiğimiz gibi, Altaylıların bakımsızlıktan ve yoksulluktan bitkin düşmeleri, misyonerlerin işini daha da kolaylaştırır ve yokluk, çaresizlik içinde kalanların büyük bir bölümü, daha iyi yaşam şartlarına ulaşabilmek için misyonerlerin bulunduğu yurtlara yerleşir ve buradaki misyoner papazlar tarafından vaftiz edilirler. Elbeteki bu din değiştirme kolaylıkla kabul edilen bir hadise değildir. Radloff'un gezi notlarında bu konudan da sıkça bahsedildiği görülür:

"Teleütler vaftiz olmaktan bilhassa korkarlar, onlar benden, telaş içerisinde, çarın bütün tebaasını vaftiz etmek için emir verdiği ve onları Hristiyan yapmak için üzerlerine kazakların göndereceği hususunda haber dağıldığını ve bunun doğru olup olmadığını sordular. Bu sözlerin doğru olmadığını temin ederek söyleyince sakinleşir gibi oldular. Kısmen papazlardan çıktığı anlaşılan bu mantıksız şaiyalar, Hristiyanlığın yayılması için her cihetten zararlıdır, çünkü her nevi korku adamları Ruslardan daha fazla uzaklaştırır ve böylece fanatik bir hâle gelerek cedlerinden kalma geleneklere daha sıkı bağlanırlar." (Radloff, 1994: 93-94)

Görüldüğü gibi Radloff'un bu seyahatini sadece ilmi amaçlı bir gezi diye tanımlamak çok yavan kalmaktadır. Ruslaştırma faaliyetlerinin ne derece başarılı olduğunu ya da olmadığını çok ciddi olarak değerlendiren raporların, notların tutulduğu bir gezidir bu. Altaylı Türkler, vaftiz sonrasında, Ruslar gibi giyinmek, Ruslar gibi yaşamak ve doğal olarak da Rusça konuşmak zorundadırlar. Bütün bunları yapan ve kendine yabancılaşan Altaylılar, Rus halkı tarafından yine de kabul görmemektedir. Bölgede kültürel ve sosyal Rus hakimiyetinin henüz başları olan 19. yüzyılın ikinci yarısında Radloff, Sibiry'a'dan adli eserinde bu durumu açık bir şekilde şöyle anlatır:

"Bununla birlikte Altaylılar pek çabuk ruslaşacaklardır, çünkü destek bulabilmek için şimdiden her vesile ile Ruslara benzemeye çalışmaktadırlar. Bu cihet bilhassa onların konuşmasında göze çarpmaktadır, Kendi aralarında konuşurken mümkün olduğu kadar Rusça sözler kullanırlar. Bir Rus kızıyla evlenen Altaylı kendini mesut sayar, çünkü artık kendisini Ruslardan hesabedebilecektir. Bu gibi karışık evlenmeler neticesinde Kalmık (Altay) unsuru tamamen kaybolmakta ve hatta misyonda Rus analardan doğan çocuklar bile Altayca'yı pek fena veya hiç konuşamamaktadırlar." (Radloff, 1994:82)

Bir topluma ait ana dili ölümü hiç de öyle tek başına ortaya çıkan bir durum değildir. Edilgen toplumun bireylerini, kendi kültürüne ve kimliğine yabancılaştırma, ekonomik olarak bağımlı kılma, kendine güven duygusunu çok derinden yaralama ve kendini beğenmemekten, kendini inkâr etmeye kadar varduran bir dizi asimilasyon çabalarının sadece görünen sonuçlarından biridir. Yukarıda verilen örnekte de görüldüğü gibi bu tür uygulamaların asırlar boyunca hiç değişmediğini de burada bilhassa vurgulamak gerekir.

Altay'da, 1840'lı yılların sonuna doğru gelindiğinde, Makariy Gluharev tarafından Rus Kiril alfabesi temelinde bir alfabe yapılmış ve kuzey ağzlarının, yoğun olarak da Teleüt ağzının esas alındığı, bir iletişim dili oluşturulmaya çalışılmış ve dinî kitaplar yazmak için kullanılmıştır¹. O yıllarda, Altay

¹ Rusçayla temasın gerçekleştiği Çarlık döneminde, Landışev, Verbitskiy gibi misyonerlerin bulunduğu heyete hazırlanan gramer, sözlük, Altay bölgesini ve Altaylıları tanıtan *Altay İnoratsı* gibi Türkoloji açısından önemli çalışmalar kaleme alınmıştır.

Türklerine okuma yazma öğretmek, Hristiyanlık dinini empoze etmek için bir araç olmuştur. Çünkü, misyonerler, onlara ana dilleriyle yaklaşılmayı daha etkiliyi ve ikna edici bulmaktadırlar. Öyle ki, Altay Ruhani Misyon Heyetinin kurucusu olan Makariy Gluharev bile sadece dua kitaplarını tercüme etmek için Altay Türkçesini öğrenecek kadar bunu cazip ve gerekli görmektir (Surazakov, 1995:13).

Çarlık Rusyası döneminin Altay'ında, daha o zamanlarda dil ölümünü tetikleyen bütün koşullar mevcuttur denilebilir. Altaylılar artık Ruslarla birlikte yaşamaktadır ve etno-demografik yapıları da bozulmuştur (Somuncuoğlu, 2000: 141-142). Rus hakimiyetine giren bütün Türk topluluklarında (Karabulut 2004: 67-86) olduğu gibi, Altay'da da baskın kültür, dinde ve dilde bütün gücünü göstermiştir. Bir yandan sayısal, ekonomik ve siyasi olarak kuvvetli unsurun dili konuşulurken, diğer yandan da Rusça öğrenme ve konuşma zorunluluğu ile iki dillilik süreci işlemekte, yüksek orandaki alkolizm ve yabancılaşma da bu duruma eşlik etmektedir. Ayrıca Altaylı erkeklerin Rus kızlarıyla evlenerek prestij kazanmaya çabalaması daha o zamanlardan beri süregelen bir durumdur.

1917 Ekim Devrimi sonrasında, Sovyetler Birliği dönemindeki sosyalist dil politikası gereği, 1919 yılında okuryazar olmayanların tasfiyesi hakkında karar kabul edilmiş, 1918 yılında Rus yazı reformunun ardından 1920-1930'lu yıllarda yazısız olmayan halklara yazı dili yaratılma faaliyetleri gerçekleştirilmiş, kültür ve edebiyatın halk arasında gelişmesi için bir dizi kararlar alınmış ve alfabe düzenlemeleri de bu kararlarda önemli bir yer tutmuştur (Killi, 1999: 165-166). Alınan kararlar doğrultusunda, 1923'te II. Sovyet Bölge Kurultayı'nda, Altay'da Rus alfabesi kullanılması, konuşma ve yazı dilinin Altay Kişi ağızına dayandırılması kararı alınmış ve bu yazı diliyle ders kitapları, gramerler hazırlanmış ve Rus klasiklerinden tercüme yapılmıştır (Tadikin-Tıbkova, 1981:11).

Altay Türkçesi yazı dili haline getirilirken diğer yanda da Rusça eğitim dili olmuştur. Bu arada, genç ve yaşlılar arasında dildeki değişme sebebiyle farklılıklar ortaya çıkmış, iki dillilik daha da yaygınlaşmıştır.

Ekim devrimi öncesinde ağızlar halinde varlığını sürdüren Altay Türkçesi, baskın dil olan Rusçadan birçok kelime ödünçlemiştir, fakat bu kelimeler Altaycının yapısına uygun bir şekilde konuşma diline yerleşmiştir. Ekim Devrimi sonrasında toplumsal ve ekonomik açıdan radikal değişimler yaşanmış, sovhöz ve kolhozlar kurulmuş, tam olarak yerleşik hayata geçilmiştir. Bunun yanında rejimle, değişen sosyal hayat ve kültürle ilgili Rusça kelimeler bütün Sibiry lehçelerine ve Altaycaya diğer Türk lehçelerine göre daha yoğun olarak girmiştir. Bu dönemde politika gereği okur-yazarlık oranının artması, Rus dilini öğrenen ve konuşanların sayısını daha da artırmıştır. Yani Altaylılara bir yazı dili verilerek millî kimlik ön plana çıkarılmış gibi görünmektedir ama o sırada Rusça zaten baskın dil haline gelmiştir. Burada ayrıca şunu da belirtmek de yarar vardır, küçük bir topluluk olan Altay Türkleri için bu yazı dili, bir yönüyle kuzey ağızları olarak tabir edilen Çalkandı, Kumandı ve Tuba ağızlarının erimesine sebep teşkil etmiştir ama diğer bir yönüyle de Altaycayı günümüze taşımıştır. Çünkü Altaycının Sovyet dönemi öncesinde bir yazı dili zaten yoktur. Gelişmeler dikkate alınırsa, yazı dili olmasa da Rusça, baskısı gittikçe artan konumda bir baskın dildir. Şartlar böyle işlemiş olsaydı, herhalde bugün Altaycadan söz etmek mümkün olmazdı.

Rusya Federasyonu'nda ise, Altay Türkçesi, *milliyet unvanlarını taşıyanların %30 dan az olduğu ve diğer milliyetlerin ağır bastığı bir cumhuriyet dilidir* (Killi, 1996: 168). Bu da federasyon içinde dil durumu bakımından Altaylıların oldukça olumsuz şartlar içinde olduklarını göstermektedir.

Bugüne kadar geçirdiği evreler dikkate alındığında Altay Türkçesinin baskın dil Rusça karşısında, insana âdetâ "ölmüş ölmüş dirilmiş" dedirtebilen bir maziye sahip olduğu görülmektedir. Bölgede 1998 yılında doktora tezimiz için yaptığımız araştırma ve derleme çalışmalarından gözlemlediklerimize göre, buraya kadar kısaca sıraladığımız şartların pek de fazla değişmediğini söylemek gerekir.

Altay Türkçesi ve ağızlarında, Eski Türkçe dönemine ait arkaik özelliklerin bugüne kadar korunması, Türk boylarının birbirlerinden uzak nehir boylarında ve dağ vadilerinde yaşamaları, boyların birbirleriyle ve Ruslarla geç zamanlarda bütünleşmesi, bu bölgede İslamî etkinin olmayışı, uzun süre yazı dilinin olmaması ve *nihayet Tanrının yardımı* ile mümkün olmuştur. Fakat günümüzde bu şartların hepsi

değiştirilmiştir, aile içinde ve ebeveynler arasında da baskın dil tercih edilir olmuş, ana dilin kullanım alanı neredeyse belli yaş üstündeki insanlarla sınırlı kalmıştır ve bunun doğal sonucu olarak ağızlar kaybolma sürecine girmiştir.

1993 yılında, Altayca ve Rusçaya resmî dil statüsü verilmiştir, ancak, dil ölümünün işlerliği göz önüne alındığında “resmî dil olma” statüsünün, dillerin canlı kalması için yeterli olmadığı araştırmalarda İrlanda örneği ile de altı çizilen bir konudur (Nettle-Romain, 2002:75). Resmî dil olan Altaycanın da teorik olarak gelişmesi beklenirken pratikte durumun böyle olmadığı Altaylı bilim adamlarınca da vurgulanmaktadır (Çumakayev, 2003:141).

Altay Türkçesi yazı dili ve ağızlarının korunması Altay Türkleri için son yılların güncel meselelerindedir. Altay hükümeti tarafından 1993, 1997 ve 2002 yıllarında Altaycanın bütün okullarda daha güçlü bir konuma getirilmesi yönünde kararlar alınmıştır (Çumakayev 2003:141).

Günümüzde, okullarda Altay Türkçesi sadece ders olarak okutulmakta, eğitim ise Rusça ile yapılmaktadır. Bununla birlikte Gorno-Altaysk Pedagoji kolejlerinde ve Dağlık-Altay Devlet Üniversitesi Filoloji Fakültesinde, Altay Dili ve Edebiyatı bölümünde Altayca ve Rusça eş-zamanlı olarak okutulmaktadır. Altay diliyle yazılmış okul kitapları, gazete, dergi ve bilimsel çalışmalar yayımlanmaktadır. Radyo ve televizyonda ise çok kısıtlı saatlerde Altay Türkçesi ile yayın yapılmaktadır.

Altay Türkçesini bilmeyen ya da çok az bilenler, genellikle Rusça konuşulan köylerde ve şehirde yaşayanlar ile yatılı okullarda yetişen çocuklardır. Geçmişte Altay dilini bilmeyen çocuklar için zorunlu eğitim dili Altay Türkçesi olmuş, ancak, daha sonra 1970 yılında okul eğitiminin Rusça yapılması kararı alınmıştır. Dağlık-Altay Cumhuriyeti’nde yaşayan Kuzey Altaylıların ağızları, birçok Altaylı dilci tarafından çok farklı özelliklere sahip birer dil gibi kabul edilmektedir. Bu grupları temsil eden aydınların hemen hepsi onların kendi ağızlarıyla eğitim almalarının gerekliliğini değişik şekillerde dile getirmektedir (Çumakayev, 2003:143).

Halbuki, Altay’da eğitim dilinin Altay Türkçesiyle olmaması bir dilin unutulup kaybolması için tek başına yeterli bir sebep değildir. Tespitlerimize göre, Altaylıların evde, aile içinde konuşma dili olarak ana dili yerine genellikle Rusçayı kullanmaları, bu Türk boylarının kendilerine yaptıkları en büyük kötülük olmuştur. Böylelikle, dillerini sonraki nesillere aktarma yolunu kendi elleriyle kapatmışlardır. Bugün çocukların çoğu ana diliyle konuşamamaktadır. Gelecek kuşaklara ana dili aktarılmadığı takdirde, bir dile ilgili bilimsel çalışma yapmak, sözlükler, gramarler hazırlamak, resmî dil statüsü vermek, dil hayatıyı açısından etkisi olmayan önlemlerdir.

Kuzey Altay ağızlarına bakıldığında, güney Altay ağızlarına göre daha fazla Rusça etkisi altında kaldıkları ve kaybolma sürecine girdikleri görülmüştür. Unesco’nun “Kırmızı Kitabı”nda (Unesco Red Book on Endangered Languages) “*Tehlikedeki Diller*” listesinde Altay ağızlarının tamamı yer almaktadır. Adı geçen listede bu ağızların durumu “*hemen hemen yok olmak üzere*” şeklinde belirtilmiştir. Yoğun olarak Kemerova Oblastında yaşayan Teleütlerin ağzı için ise “*kaybolmuş olabilir*” açıklaması yapılmıştır.²

Ülkedeki gözlemlerimize göre, yazı dilinin Altay Kişi ağzına dayandırılması güney ağızlarını kuzey ağızlarına göre daha çok korumuştur. Ancak, kuzey Altaylıların sayıca az olmaları ve çoğunlukla Rusların yoğun olduğu bölgelerde oturmaları ve yazı dilinin Altay Kişi ağzına dayanması, güney ağzını konuşanların sayıca daha fazla olması; kuzey ağızlarının güney ağızları içinde erimesini ve Kuzey Altaylıların asimilasyonlarını hızlandırmıştır (Çumakayev, 2003:144). Durumun böyle olmasında, kuzey Altaylılar arasında Ruslarla evliliğin çok erken başlamasının da etkisi büyüktür. Bölgedeki çalışmalarımızda özellikle Tubaların yaşadığı yurtlara gittiğimizde ev ev gezerek bu ağzın konuşurunu aradık ve ancak iki kişiden akıcı konuşma kaydettik, bir köye gidiyorsunuz ve doğal bir şekilde Altayca konuşmasını umarak kapıları hızlandırmıştık, tehlikenin, dil ölümün söz konusu olmadığı, dil aktarımının doğal bir şekilde gerçekleştiği bir ortamda iseniz, kapıyı her çaldığımızda bir ana dili konuşuruyla karşılaşsınız, insanların şu daha iyi konuşur, şu köyde biri var dediği ve köy köy ana dili konuşuru

² <http://www.unesco.org>

aradığımız bir topluluk için dil hayatiyetinden söz etmek ne derece doğrudur. Nitekim evde Altayca konuşmayan Tubaların, iyi konuşanlarından kaydettiğimiz konuşmalar, iki dilliliğin dildeki en önemli belirtilerinden olan ve bir açıdan tek dilliliğe (yani Rusçaya) geçişin de bir önceki aşaması sayılan ve bütün Sibiryalı Türklerinin problemi olan kod kaydırmalarıyla (Krş. Killi 2004: 166-180) doluydu ve bu kaydırmalar kelime boyutunu aşan kelime gruplarından uzun cümlelere varan bir çeşitlilikteydi.

İki dilli bir toplumda dillerden birinin ölmesi her zaman mutlaka beklenen bir sonuç değildir, iki dilin birlikte yaşadığı örnekler de vardır. Fakat, Tubaların yaşadığı köylerde insanların çoğu sadece sembolik olarak Tuba ya da Altay olduklarını bilmekteyler. Bu köylerde, kendi ana dilini konuşabilip konuşamadığını sorduğum insanların karşısında sıkıntı içine girdiklerini, utandıklarını ve üzülüklerini de belirtmek istiyorum.

Son yıllarda bölgedeki sosyolengüistik durumu ortaya koymak için saha çalışmalarına da ağırlık verilmiş, kaybolma konusunda aciliyet gösteren kuzey ağızları için durum tespit çalışmaları (Çayın,Tıbkova, Tıdkova v.d. 2004) ve çeşitli projeler desteğiyle derleme çalışmaları (Ozonova vd. 2003) yapılmıştır.

Bölge kayıtlarına göre 1997 yılında Tubaların sayıları 2749 iken son (2002) sayımda 2000'e düşmüştür. 2001 yılında Altay Sosyal Bilimler Enstitüsü tarafından Mayma (Urlu, Aspak köyleri) ve Çuy (Krasnaselskoya, Uymen, Karakdeşa, Salganda Paspaul) bölgelerine ilmi gezi düzenlenmiş ve 143 Tuba Kişinin dil durumunu belirlemek amacıyla bir anket uygulanmıştır. Bu anketin sonuçlarına göre, Tubaların kendi kimliklerini tanımlayamadıkları görülmüştür. Bunun yanı sıra birçoğunun kendini tarihî geçmişini olan Altay adından soyutlamak istememeleri sebebiyle son sayımda kimliklerini Tuba diye tanımlamadıklarından bahsedilmiştir. Ayrıca yine son (2002) sayıma göre, 2000 kişiden ancak 400'ünün ana dilini bildiği ifade edilmiştir. Anketlerdeki tabloya göre, Tubaların %24.4 ü Tuba ağızını, %27.9'u Altayca'yı, %47.5 ise Rusçayı ana dili olarak işaret etmiştir. Ana dilini bildiklerini ifade edenler arasında Altayca'yı, ancak %40'ının rahat konuşabildiği, %10'unun anlayıp konuşamadığı, % 49.6'sının hiç konuşamadığı, ayrıca hemen hepsinin anketteki Tuba ağızıyla yazılan soruları cevaplamakta çok zorluk çektiği tespit edilmiştir (Tıbkova, 2004:144).

Tubaların ana dillerinin kaybolma noktasına bu kadar yaklaşmasında Rus asimilasyonu yanında evde, aileler arasında Tuba ağızıyla konuşmamalarının da etkili olduğu vurgulanmaktadır. Ankette, Tubaların %4'ünün evde Tuba ağızıyla, % 24'ünün Rusça-Tuba ağızı karışık, %67'sinin ise sadece Rusça konuştuğu, dışarda ise, %58'inin Rusçaya tercih ettiği sonucuna ulaşılmıştır. Böylelikle Tubalarda çok dillilik probleminin ortaya çıktığı sonucuna varılmıştır (Tıbkova, 2004:145).

Çocuklarının eğitim dili için ne düşündükleri sorulduğunda, %44.5'i Altayca ve Rusça cevabını vermişler, sebep olarak da eğitim zamanı Gorno-Altayskta diğer Altaylı çocuklarla iletişim zorluğu yaşamamalarını göstermişlerdir. Ayrıca Altaycanın Altay Cumhuriyeti'nin resmî dillerinden biri olması yüzünden Tubaların kendilerini Altaylılardan ayırmak istemedikleri görülmüştür. Kalanların %13'ü sadece Rusçanın eğitim dili olması, %13'ü eğitimin Altay Türkçesi ve Tuba ağızıyla olması, % 6'sı yalnızca Tuba ağızıyla olması yönünde isteklerini belirtmiş, %13'ü ise, bu soruya cevap vermekte zorlanmışlardır. Kuzey Altaylı aydınların ve ileri gelenlerin çoğu hemen her platformda bu bölgelerde yaşayan insanların Altayca'yı hiç bilmediklerini, öğrenmek ve anlamak istemediklerini dile getirdikleri için Altay Türkçesi yazı dili hâkimiyetini ölçmek gayesiyle de sorular yöneltilmiş ancak % 30'unun Altay Türkçesi yazı diline hakim olduğu, % 34'ünün ise anlayıp konuşamadığı tespit edilmiştir (Tıbkova, 2004:146).

Sonuç olarak, bugün, Tuba ağızı her an kaybolması beklenen bir ağızdır. Kaybolma riski çok yüksektir. Ana dilini yalnızca ileri yaşta kişiler konuşmaktadır, çocuklar arasında ise neredeyse ana dilini bilen yoktur. Bu ağızın korunması için bazı araştırmacılar, Tuba-Altay ağızlarında ortak ders kitaplarının yazılması gerektiğini ve eğitimin de bu şekilde olması gerektiğini ileri sürseler de (Nikolina 2003:148) Rusça; bugün Tuba ağızının yerini almış gibidir.

Çalkandı boyunun dil durumunu ölçmek amacıyla yapılan anketi 477 kişi cevaplandırmıştır.

Anket sonuçlarına göre bu insanların %71'i Çalkandı ağızını, %19'u ise Rusçayı ana dil olarak tanımlamışlardır. %21'i ise Çalkandı ve Altay ağızlarını, %1.4'ü ise Rusça-Çalkandı ağızını ana dil olarak göstermiştir. Buna göre, bir çoğu Çalkandı ağızını iyi bilmekte ve evlerinde Çalkandı-Rusça karışık konuşmaktadırlar. Bazıları da Altay-Çalkandı karışık konuşmaktadır (Tıdikova 2004:147).

Çalkandı, Tuba ve Kumandılar göre ağızlarını daha iyi bilmektedirler. Rusçayı iyi bilip Altayca'yı da anlamakla birlikte Altayca konuşmakta güçlük çekmektedirler. Gazete, kitap okurken, resmî ve gayri resmî toplantılarda Rusçayı daha çok kullanmakla birlikte işte ve okulda bazen Altayca konuşmaktadırlar. Yaşlılarla daha genç neslin ana dili kullanımına bakıldığında, yaşlıların Çalkandı ağızını tercih ettikleri, gençlerin ise çoğunlukla Rusça kullandıkları görülmüştür (Tıdikova 2004:147-148).

Kumandılar gelince, Altay Cumhuriyeti'nde toplam 931 Kumandı yaşamaktadır. Anketlere 65 kişi cevap vermiştir. Bunlar, Tagda, Sankino, Dimitriyevka, Şunarak, Biyka, Tondoşka, Turaçak ve Salganda yurtlarındandır. Ankete katılanların çoğu, ana dili olarak Kumandı ağızını kabul etmektedir. 65 kişiden 48'i ana dilini iyi derecede bilmektedir. 13'ü anlayıp konuşmadığını, 4'ü ise hiç bilmediğini belirtmektedir. Evde ise tamamen Rusçayı kullananlar çoğunlukta olmakla birlikte Rusça ve Kumandı ağızı karışık bir şekilde iki dilli konuşma yaygındır. Yaşlılar, çoğunlukla ana dilleriyle konuşmaktadırlar (Çayım 2004: 148-150).

Kumandıların arasında da sosyal hayatta iletişim dili olarak Rusçayı kullananlar çoğunluktadır. Edebî dili konuşanların az olduğu, anlayanların 22; bilmeyenlerin ise 37 kişi olduğu ifade edilmiştir. Turaçak bölgesinin merkezinde ve köylerinde, dilini iyi bilenler orta yaş ve üstündekilerdir. İletişimde ana dillerini kullanmadıkları için anlayıp konuşamayanlar çoğunluktadır. Okullarda eğitim dili olarak Kumandı ve Rusça kullanılsın diyenler sayıca fazladır (Çayım 2004: 151).

Kumandıların konuştuğu dil, diğer Türk boylarından farklı görmek ve dil kabul etmek konusunda diğer boylardan daha ileri gitmişlerdir. Üstelik devlet düzeyinde de destek bulmuşlardır (Nasilov, 1997: 53). Sadece Kumandılar değil birçok Türkolog da bu ağız dil olarak tanımlamakta ve Altayca'dan ayrı olarak, bu ağızdaki farklı dil özelliklerini Ket, Samoyet alt yapısıyla birleştirerek, Türk dilinden ayırma yoluna girmektedir (Tambovtsev, 2002: 63-104).

Güney ağızlarından Altay kişi ve Telengit ağızları kuzey ağızlarına göre daha iyi durumdadır, sayıca fazla olmaları, yazı dilinin de bu ağızlara dayandırılması ile birleşince daha olumlu bir durum sergilemektedirler. Ana dili konuşurlarına ulaşmak daha kolaydır. Derlemem sırasında bu bölgede Altaylıların sayıca daha yoğun olduğunu farkedince, sadece Altayca'nın konuşulduğu bir köy var mı diye sordum. Bir zamanlar "Ekenur" adlı köyde Rusların olmadığı söylendi, bugün diğer köylerde olduğu gibi Ruslarla Altaylıların karışık oturduğu bu köye geldiğimde 55 yaşındaki Raysa Amirovna Demeyeva adlı kaynak kişinin anlattığına göre:

"Eskiden bu köyde sadece iki Rus aile oturmaktadır. Onlar da Altayca konuşmaktadır ve bu sebeple çocukları hiç Rusça bilmemektedir, daha sonra çocuklardan biri askere gider ve ailesine bir mektup gönderir, gelen mektupta ben yerime geldim, burada herkes Rus, bir tek ben Altayım diye yazar." (Güner Dilek, 2005 AK-7, 430).

Bugüne baktığımızda ise Rusların Altayca konuşması bir yana, Altaylıların Altayca konuşmayı bilmedikleri bir Altay karşımıza çıkmaktadır. Kuzey ağızlarında ana dilini akıcı bir şekilde konuşabilenler çoğunlukla elli yaş üstündeki insanlardır. Ancak, çocuklarına ana dillerini aktaramamışlar, Rusçayı şartlar gereği prestijli görmüşler ve belki de çocuklarının sadece bu dili konuşunca sosyal ve ekonomik açıdan daha rahat edebilecekleri inancı da bu konuda etkili olmuştur diyebiliriz. Güney ağızlarına bakıldığında ana dil konuşurlarında yaş ortalamasının daha da düşebildiği, gençlerin ve çocukların konuşma dilinde Rusçayla birlikte Altayca'yı da kullandıklarını söylemek gerekir. Edebî dili okuma ve anlama seviyesi ise genç nesil arasında çok düşüktür, hatta hemen hemen hiç biri okumamaktadır. Altay Türkçesi ile yazılmış roman ve hikâyeleri okuyanlar sadece dil ve edebiyat çevresidir demek abartılı olmaz.

Altay'a bütün olarak baktığımızda, yaş ortalaması yüksek olanlar da dahil yabancı birini gören herkesin otomatik olarak Rusça konuştuğunu söyleyebiliriz. Eğer Altayca konuşmama'yı başarırınsanız,

konuşmalarında, oldukça büyük parçalardan oluşan Rusça söz grupları ile karşılaşırınız, dilbilimine göre kod kaydırma ya da dil atlaması olarak tanımlanan bu durum iki dilliliğin sonuçlarındandır (Johanson 2002:18).

Altay Türkleri, biriyle karşılaştığında ona önce adını sonra da *söögünü* yani soyunu sormaktadırlar. Bu konuda çok hassastırlar, her *söök* mensubu kendine akraba olan *söökleri* bilir ve onlar arasında evlilik söz konusu olmaz. Bu, yaptırım gücü yüksek bir töreyken bugün yeni nesil arasında bunun unutulduğu ve artık eskisi gibi bu töreye hassasiyet gösterilmediği ifade edilir. Altaylılarla Ruslar arasında evliliğe yaşça büyük olanlar çok sıcak bakmasa da artık sadece Altaylı erkeklerle Rus kızlarının evliliği değil Altaylı kızlarla Rus erkeklerinin evliliği de çok yaygınlaşmıştır.

Son yıllarda ise, Altay Türkçesini canlı tutma çabaları olarak değerlendirilebilecek Türkçe adıyla "Altaycının koruma ve gelişmesini amaçlayan cumhuriyet programı (1998-2008)" uygulamaya konulmuştur³. Altay Türkçesiyle ilgili bilimsel çalışmalar ve sempozyumlar desteklenmekte; tiyatro oyunlarının ve televizyon programlarını Altay Türkçesiyle yazılıp oynanması teşvik edilmektedir. Bundan başka, kuzey ve güney Altaylılara ait bütün bayramlar devlet düzeyinde kutlanmakta ve bu günlerde resmî tatil ilan edilmektedir. Bütün Altaylılar bu bayramlara millî kıyafetleriyle katılabilmektedir. Bugün, bir Altay kimliği altında birleşme eğilimi başlamıştır ve ayrıca Altaylı çocuklara da artık resmî olarak Altayca adlar verilebilmektedir.

Dil ölümünün işlendiği çalışmaların çoğunda, bu sosyolengüistik duruma, biyolojik çeşitlilikle, dil çeşitliliğinin, ekolojik bütünlüğünün bozulmaması noktasından bakılmaktadır. Unesco'nun bakış açısı bu yöndedir ve bu konuda birçok proje yürütülmektedir. Meseleye dünya boyutundan bakma aşamasına varmadan önce kimliğimizi sadece Türkiye sınırlarıyla çizmemeliyiz. Unesco, "dil kim olduğumuzun en geçerli belgesidir" diyor, o hâlde, Türkçeyi farklı renklerle seslendiren her topluluk, bu örnekten hareket edersek, Altay Türkleri, Türk kimliğinin farklı coğrafyadaki taşıyıcıları demek yanlış olmaz. Her toplumun soyut ve somut kültürel değerlerinin, milleti millet yapan bütün unsurlarının ve insanlık bilgisinin yegâne taşıyıcısı olan dil; korunması ve canlı tutulması gereken en önemli mirastır.

Dileriz, Altay Türkleri de bunun bilincinde olarak, ana dillerini kendi çocuklarına sevdirecek öğretmeyi ve konuşmayı hiç bırakmaz ve Altay Türkçesi, kaybolmak üzere olan sesler arasından çığlık atarak çıkabilir.

Kaynaklar

- ☞ ASSMANN Jan (2001), *Kültürel Bellek/Eski Yüksek Kültürlerde Yazı, Hatırlama ve Politik Kimlik*, Tercüme: Ayşe Tekin, Ayrıntı yayınları, İstanbul.
- ☞ CAYIM N. A., (2004), *Kumandıların Tiliniñ Ayalgızı*, Altay Tildiñ Tündük Dialektleriniñ Temalar Aayınça Sözlügi, Gorno-Altaysk.
- ☞ CRYSTAL David (2005), *Language Death*, Cambridge University Press, Cambridge.
- ☞ ÇUMAKAYEV, E., (2003), *Yazıkovaya Situatsiya V Respublike Altay*, İssledovaniya Po Altayskomu Yazıku, Sbornik Nauçnih Trudov, Gorno-Altaysk.
- ☞ GÜNER Dilek, Figen (2005), *Altay Türkçesi Ağzıları*, Gazi Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi, Ankara.
- ☞ JOHANSON Lars (2002), *Türk Dili Haritası Üzerinde Keşifler* (Çeviri: Nurettin Demir - Emine Yılmaz), Grafiker yayınları:7, Ankara.
- ☞ KARABULUT Ferhat, Dr., (2004), *Dil Ölümü Sürecinde Kazak Türkçesinin Durumu*, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi 2004/1 Bahar Sayısı, Manisa, S. 67-88.
- ☞ _____ (2005), *Dil Ölümü Bağlamında Kayseride Yaşayan Uygur Türk Toplumunu*, Bilig Güz 2005/Sayı:35, Ankara.

³ Bu programla ilgili bilgiler, Altaylı dilci N.N. Tıdkova'dan öğrenilmiştir.

- ☞ KİLLİ Gülsüm (1999), *Güneydoğu Sibiry Türklerinin Dil Durumu*, Kök Araştırmalar, c.1, sayı. 2,Güz, 1999, s.161-174.
- ☞ _____ (2004), *Hakas Türklerinde Kod Kaydırımı*, Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu 2002 (Yayına Hazırlayanlar: F. Sema Barutçu Özönder, Melek Erdem, Gülsüm Killi, G. Selcan Sağlık), Ankara Üniversitesi, Dil Ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları: 395, Ankara, S. 166-181.
- ☞ NAŞİLOV D. M. (1997), *Sibiry Türk Halkları (Emik Azınlıkları) ve Dilleri*, Sibiry Araştırmaları, Simurg Yay., İstanbul.
- ☞ NETTLE Daniel- ROMAİNE Suzanne (2002), *Kaybolan Sesler- Dünya Dillerinin Yok Oluş Süreci*, (Çev. Harun Özgür Turan), Oğlak Yay. , İstanbul.
- ☞ NİKOLİNA E. V. (2003), *Sferi İspolzovaniya Yazıka Tuba Po Dannum Ekspeditsiy 2000-2001*, Gorno-Altaysk.
- ☞ OZONOVA A. vd. (2003), *Obraztsı Tekstov Na Tubalarskom İ Çalkanskom Yazıkah*, Yazıkı Korennih Narodov Sibiri, Vıp.7: Ekspeditsionnie Materialı, Ç.1, Novosibirsk.
- ☞ RADLOFF W. (1994), *Sibiry'dan II* (Çev. Prof. Dr. Ahmet Temir), MEB yayınları:2751, İstanbul.
- ☞ SOMUNCUOĞLU Anar (2002), *Altay Cumhuriyeti*, Türkler 20, Yeni Türkiye yay., Ankara.
- ☞ SURAZAKOV S.S. (1995), *Altay Literatura*, Gorno-Altaysk.
- ☞ TADIKİNA V.N - TIBIKOVA A.T., (1981), *Orfografiya İ Punktatsiya Altayskogo Yazıkı*, Gorno-Altaysk
- ☞ TAMBOVTSEV Yuri (2002), *Is Kumandin A Turkcic Language?*, Dilbilim Araştırmaları, Boğaziçi Üniv. Yay., İstanbul.
- ☞ *The Encyclopedia of Language and Linguistic* (1994), Editor-in-chief: R.E ASHER, C.4, Oxford, Newyork, Seoul, Tokyo.
- ☞ TIBIKOVA L. N., (2004), *Sotsiolingvistişekaya situatsiya u tubintsev (tubalarov)*, Altay Tildiñ Tündük Dialektleriniñ Temalar Aayınça Sözligi, Gorno-Altaysk.
- ☞ TIDIKOVA N. N., (2004), *Çalkandulardıñ Tiliñiñ Ayalgazı*, Altay Tildiñ Tündük Dialektleriniñ Temalar Aayınça Sözligi, Gorno-Altaysk.
- ☞ WRİGHT Sue, (2004) *Language Policy and Language Planning*, Palgrave Macmillan yay., Newyork.
- ☞ YOLOĞLU Güllü (2002), *Ruslaşırma ve Hristiyanlaşırma*, Yeni Türkiye Sayı: 44, Ankara.

Tehlikedeki Diller ve Dil Ölümü Açısından Altay Türkçesi ve Ağızları, Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı (9-15 Nisan 2006 Çeşme-İzmir), Bildiri Kitabı-II (Editörler: Prof. Dr. Fikret Türkmen, Prof. Dr. Gürer Gülsevin)Ankara, 2007, s.707-715.